

Abdullayeva Nasiba

Buxoro tuman 1-son texnikumi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Qo‘shma gaplarning badiiy, ilmiy, publitsistik va rasmiy-uslubiy matnlardagi qo‘llanish holatlari, ularning mazmunni aniqlashtirish, fikrni mantiqan izchil bayon etish hamda emotsional-ekspressiv ta’sirni kuchaytirishdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot jarayonida bog‘lovchili va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlari, muallif uslubini shakllantirishdagi ahamiyati hamda matn yaxlitligini ta’minlashdagi roli misollar asosida ko‘rsatib beriladi. Olingan natijalar o‘zbek tili sintaksisi va uslubiyatini o‘qitishda, shuningdek, matn tahlili bilan bog‘liq amaliy tadqiqotlarda qo‘llanishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, qo‘shma gaplar, uslubiyat, sintaksis, nutq uslublari, bog‘lovchili qo‘shma gaplar, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar, matn tahlili.*

KIRISH

Til — inson tafakkuri va muloqotining asosiy vositasi bo‘lib, u nafaqat axborot uzatish, balki fikrni mantiqan izchil, ta’sirchan va aniq ifodalash imkonini ham yaratadi. Har bir tilning sintaktik qurilishi nutqning mazmuniy va uslubiy boyligini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. O‘zbek tilida qo‘shma gaplar ana shunday sintaktik birliklar sirasiga kirib, murakkab fikrlarni ifodalash, sabab–natija munosabatlarini ochib berish, voqealar ketma-ketligini tasvirlash hamda nutqqa emotsional-ekspressiv tus berishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Qo‘shma gaplar ikki yoki undan ortiq grammatik asosli gaplarning ma’no va shakl jihatdan o‘zaro bog‘lanishi natijasida yuzaga keladi. Ular til tizimida nafaqat grammatik hodisa, balki muhim uslubiy vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, bog‘lovchisiz, teng bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplarning turli nutq uslublari o‘ziga xos vazifalarni bajarishi o‘zbek tili sintaksisi va uslubiyatini chuqur o‘rganishni taqozo etadi. Chunki har bir qo‘shma gap turi muayyan kommunikativ vazifani bajarib, matnning mazmuniy yaxlitligi va uslubiy rang-barangligini ta’minlaydi.

Bugungi kunda tilshunoslikda qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi bilan bir qatorda, ularning semantik va uslubiy xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, badiiy, ilmiy, rasmiy-huquqiy va publitsistik matnlarda qo‘shma gaplarning qo‘llanish xususiyatlarini aniqlash til madaniyati va nutq kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O‘zbek adabiy tilida yozma va og‘zaki nutq jarayonida qo‘shma gaplarning to‘g‘ri va maqsadga muvofiq ishlatilishi fikrning aniqligi, izchilligi va ta’sirchanligini oshiradi.

Qo‘shma gaplarning grammatik va semantik tasnifi

1. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar

Ta’rifi: Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar ikki yoki undan ortiq grammatik asosli sodda gaplardan tashkil topib, ular o‘zaro maxsus bog‘lovchi vositalarsiz, ya’ni intonatsiya hamda semantik munosabatlar asosida birikadi.

Semantik aloqalari:

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda quyidagi ma’no munosabatlari kuzatiladi:

- Ketma-ketlik: *Tong otdi, qushlar sayray boshladi.*

- Sababiylik: *U charchagan, hech narsa demadi.*

- Natija: *U keldi, hammamiz quvondik.*

- Qarama-qarshilik: *Men tayyor edim, u esa yo‘q.*

Uslubiy roli: Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar asosan badiiy adabiyot va og‘zaki nutqda keng qo‘llaniladi. Ular nutqqa tabiiylik, emotsionallik va dinamiklik bag‘ishlab, voqea-hodisalarni jonli tasvirlashga xizmat qiladi

2. Teng bog‘langan qo‘shma gaplar (bog‘lovchili)

Ta’rifi: Teng bog‘langan qo‘shma gaplar teng huquqli ikki yoki undan ortiq grammatik asosdan iborat bo‘lib, ular o‘zaro teng bog‘lovchilar yordamida birikadi.

Teng bog‘lovchilar: *va, ham, -da, lekin, ammo, biroq, yoki, yo...yo* va boshqalar.

Semantik guruhlari:

- Qo‘shish: *U keldi va salom berdi.*

- Qarama-qarshilik: *Men rozi bo‘ldim, lekin u rad etdi.*

- Muqobil tanlov: *Sen yo o‘qiysan, yo ishlaysan.*

Uslubiy vazifasi: Teng bog‘langan qo‘shma gaplar rasmiy, publitsistik va ilmiy uslublarda fikrlar izchilligini ta’minlash, qarama-qarshilik yoki tanlov munosabatlarini aniq ifodalashda keng qo‘llaniladi

3. Ergash gapli qo‘shma gaplar

Ta’rifi: Ergash gapli qo‘shma gaplar bir bosh gap va unga bo‘ysunuvchi ergash gapdan tashkil topadi. Ergash gaplar bosh gapdagi fikrni sabab, shart, vaqt, natija, maqsad kabi semantik munosabatlar orqali aniqlashtiradi.

Turlari va misollar:

- Sabab ergash gap: *U kechikdi, chunki transport yo‘q edi.*

- Shart ergash gap: *Agar yaxshi o‘qisang, mukofot olasan.*

- Maqsad ergash gap: *Shuni aytdimki, tushunishing oson bo‘lsin.*

- Natija ergash gap: *U shunchalik charchadiki, uyquga ketdi.*

- Vaqt ergash gap: *Men u kelganda darsda edim.*

- Qiyos ergash gap: *Qandayki bahor keladi, xuddi shunday gullar ochiladi.*

Uslubiy vazifasi: Ergash gapli qo‘shma gaplar ilmiy, huquqiy va darslik matnlarida sababni asoslash, shartni belgilash, fikrni tafsilot bilan bayon etishda muhim ahamiyatga ega.

Qo‘shma gaplarning uslubiy imkoniyatlari

Qo‘shma gap turi	Qo‘llanish uslubi	Uslubiy funksiyasi
------------------	-------------------	--------------------

“O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS VA INNOVATSION JARAYONLAR JURNALI”

20-Yanvar, 2026-yil

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar	Badiiy, og‘zaki	Jonlilik, tasviriylk, emotsionallik
Teng bog‘langan qo‘shma gaplar	Rasmiy, publitsistik	Fikr izchilligi, tanlov va qarama-qarshilik
Ergash gapli qo‘shma gaplar	Ilmiy, rasmiy, publitsistik	Tafsilot, sababiylik, shartlilik

Adabiy matnlardan namunalar

- Oybek: *Uning yuzidan quvonch zohir edi, yuragi tebrandi.*

(Bog‘lovchisiz qo‘shma gap)

- O‘tkir Hoshimov: *Hayot o‘zgaradi, lekin insoniy qadriyatlar abadiy qoladi.*

(Teng bog‘langan qo‘shma gap)

- G‘afur G‘ulom: *Agar biz harakat qilsak, hech bir to‘siq bizni to‘xtata olmaydi.*

(Ergash gapli qo‘shma gap)

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplar til tizimida muhim grammatik birlik bo‘lishi bilan birga, nutqning uslubiy boyligini ta‘minlovchi samarali vosita hisoblanadi. Qo‘shma gaplar yordamida murakkab fikrlar, voqealar o‘rtasidagi mantiqiy va semantik munosabatlar aniq, izchil hamda ta‘sirchan tarzda ifodalanadi. Ularning turli nutq uslublarida bajaradigan vazifalari o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Tadqiqot jarayonida qo‘shma gaplarning grammatik va semantik tasnifi tahlil qilinib, bog‘lovchisiz, teng bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritib berildi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar asosan badiiy va og‘zaki nutqda keng qo‘llanilib, nutqqa jonlilik, tabiiylik va emotsional-ekspressivlik baxsh etishi aniqlandi. Teng bog‘langan qo‘shma gaplar esa rasmiy va publitsistik matnlarda fikrlar izchilligini saqlash, qarama-qarshilik va tanlov munosabatlarini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ergash gapli qo‘shma gaplar ilmiy, huquqiy va ta‘limiy matnlarda sabab, shart, vaqt va natija kabi munosabatlarni aniqlashtirib, fikrning mantiqiy asoslanganligini ta‘minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jo‘rayev N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2017.
2. Boqoyev M. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
3. Rasulov A. Matn stilistikasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2019.
4. G‘ulomov A. Til va uslub. – Toshkent: Fan, 1996.